श्रीः

(पाठ्यक्रमका विषयमा)

माध्यमिक शिक्षा (१२ कक्षा) उत्तीर्ण गरेका तर संस्कृत विषयको अध्ययन नगरेका छात्रहरूले संस्कृत विश्वविद्यालयको शास्त्री तहमा प्रवेश गर्नको लागि पूर्वाधार योग्यता सम्पादनको लागि, तयार पारिएको प्राक् शास्त्री परीक्षाको पाठ्यक्रम –

१) यस पाठ्यक्रममा जम्मा तीन पत्र हुनेछन् । ती तीन पत्रमध्यें पहिलेका दुइ पत्र अनिवार्य हुनेछन् । उक्त दुइ पत्रमा उत्तीर्ण भएपछि शास्त्री तहमा प्रवेश पाउन सक्नेछन् । तर वेद व्याकरण ज्योतिष र न्याय विषयको अध्ययनको निमित्त भने अतिरिक्त ऐच्छिक पत्रको रूपमा तयार गरिएको तत्तद्विषयको तेस्रो पत्र पनि उत्तीर्ण गरेको हुनुपर्ने छ ।

२) यो पाठ्यक्रम छात्रहरूले स्वतन्त्ररूपमा पनि अध्ययन गर्न सक्नेछन् । तर विश्वविद्यालयले सञ्चालन गर्ने परीक्षामा सामेल भै सो परीक्षाको मूल्याङ्कनबाट उत्तीर्ण भएको हुनुपर्नेछ ।

३) यस परीक्षामा सामेल भई उत्तीर्ण भएमा सोको प्रमाणपत्र प्रदान गरिने छ र सोही प्रमाणपत्र र साधारण उच्चमाध्यमिक कक्षा उत्तीर्ण भएको प्रमाणका आधारमा शास्त्री कक्षाको प्रवेश नियमअनुसार पाउन सक्नेछन् ।

४) यस पाठ्यक्रमका प्रत्येक पत्रको पूर्णाङ्क १०० र उत्तीर्णाङ्क ४० हुनेछ र मूंल्याङ्कन गर्दा ३ प्रकारको विधि अपनाई प्रश्नपत्र बनाइने छ –

क) व्याख्यानात्मक(विस्तृत) उत्तरका लागि प्रश्नहरू ३० पूर्णाङ्क

ख) टिप्पण्यात्मक(संक्षिप्त) उत्तरका लागि प्रश्नहरू ४० पूर्णाङ्क

ग) वस्तुनिष्ठ(अति संक्षिप्त) उत्तरका लागि प्रश्नहरू ३० पूर्णाङ्क

क) व्याख्यानात्मक उत्तरका लागि १०, १० पूर्णाङ्कका वैकल्पिक ३ प्रश्नसहित जम्मा ६ प्रश्नहरू हुनेछन्, जसमा ३ प्रश्नका उत्तर अपेक्षित हुनेछन् । भिन्न-भिन्न कुनै ३ प्रकरणबाट सोधिने प्रश्नको उत्तर कम्तीमा १२ वाक्यभन्दा माथि(एक पृष्ठ बराबरको) हुनुपर्दछ ।

ख) टीप्यण्यात्मक उत्तरका लागि ८, ८ पूर्णाङ्कका वैकल्पिक ५ प्रश्नसहित जम्मा १० प्रश्नहरू हुनेछन्, जसमा ५ प्रश्नका उत्तर अपेक्षित हुनेछन् । भिन्न-भिन्न प्रकरणबाट सोधिने प्रश्नका उत्तर कम्तीमा ५ देखि १० वाक्यसम्मको हुनुपर्दछ ।

ग) वस्तुनिष्ठ उत्तरका लागि सबै प्रकरणहरूबाट मिलाएर सोधिने २,२ पूर्णाङ्कका जम्मा १५ प्रश्नहरू अथवा १,१पूर्णाङ्कका ३० प्रश्नहरू हुनेछन्, जसमा सबै प्रश्नका उत्तर अपेक्षित हुनेछन् । २ पूर्णाङ्कको प्रश्नको उत्तरमा विकल्प रहित एक, दुइ शब्द या एउटा लघु वाक्यको हुनुपर्दछ तर एक अङ्कको प्रश्नको उत्तरमा चार विकल्प दिएर एउटामा टिक (✓) लगाउनु पर्ने हुन्छ ।

संस्कृतव्याकरणम्

विषयः – अनिवार्यव्याकरणम्

पत्रम् – प्रथमम्

पाठ्यांशनाम – संस्कृतव्याकरणाध्ययनम्

पूर्णाङ्काः – १००

उत्तीर्णाङ्काः – ४०

पाठ्यांशपरिचयः –

संस्कृतेतरविषयमवलम्ब्योच्चमाध्यमिकविद्यालयीयपरीक्षामुत्तीर्णानां शास्त्रिकक्षां प्रविविक्षूणां छात्राणां प्रवेशार्हता(सिद्ध्येऽ-निवार्यविषयतया निर्धारितोऽयं संस्कृतव्याकरणविषयसम्बद्धः पाठ्यांशः । अस्मिन् पाठ्यांशे प्रत्याहार-स्थान-प्रयत्न-संज्ञासन्धिसूत्र-सुबन्तपदसिद्धि-अव्यय-स्त्रीप्रत्यय-तिङन्त-रूपावली-कारक-समास-कृत्तद्धितप्रत्ययसम्बद्धा विषया निर्धारिताः सन्ति ।

पाठ्यांशस्य सामान्योद्देश्यम् –

अस्य पाठ्यांशस्याध्ययनेन छात्राः संस्कृतव्याकरणस्य सामान्यज्ञाने समर्था भविष्यन्ति ।

पाठ्यांशस्य विशिष्टोद्देश्यम् –

निर्धारितं पाठ्यांशमधीत्य छात्रा अधोनिर्दिष्टेषु विषयेष्वर्हा भविष्यन्ति –

(क) व्याकरणशास्त्रस्योपयोगिताज्ञाने, प्रत्याहारस्थानाभ्यन्तरबाह्यप्रयत्नानां परिचयदाने च,

(ख) सन्धिनिरूपणे,

(ग) अजन्तप्रातिपदिकानां सुबन्तरूपसाधने,

(घ) हलन्तप्रातिपदिकानां सुबन्तरूपसाधने,

(ङ) अव्ययानामर्थबोधप्रयोगयोः,

(च) तिङन्तरूपावलीप्रदर्शने,

(छ) कारक-समासपरिचयप्रदाने,

(ज) कृत्तद्धितान्तानां पदानां परिचयप्रदाने, प्रकृतिप्रत्ययविश्लेषणे च ।

प्रकरणविभागः –

प्रकरणानि	पाठ्यविषयाः	पाठाः	अङ्काः
१	व्याकरणशास्त्रपरिचयः प्रत्याहारस्थानप्रयत्नसंज्ञासन्धिपरिचयश्च	१८	१०
२	सुबन्तेष्वजन्त-हलन्तानशब्दानां रूपसिद्धिः, अव्ययशब्दानां परिचयश्च	३६	२०
३	साधारण-तिङन्तपरिचयः,ण्यन्त-सन्नन्त-यङन्त-भावकर्मार्थानां परिचयश्च	३६	२०
४	कारक-विभक्त्यर्थपरिचयः, समासपरिचयश्च	३६	२०
५	कृत्-तद्धितस्त्रीप्रत्ययानां परिचयः	५४	३०

पाठ्यवस्तुविवरणम् :-

१) प्रकरणे -

क) व्याकरणशास्त्रपरिचयः प्रत्याहारस्थानप्रयत्नसंज्ञापरिचयश्च -

संस्कृतभाषायाः पाणिनीयव्याकरणस्य च संक्षेपेण परिचयः । पाणिनीयव्याकरणे पाणिनि-कात्यायन-पतञ्जलीनामवदानस्य संक्षेपेण परिचयः । व्याकरणस्य प्रतिपाद्यविषयत्वेन पदनिर्माणपरिचयः । पदनिर्माणप्रक्रियायां वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी-मध्यसिद्धान्तकौमुदी-लघुसिद्धान्तकौमुदीनां महत्त्वम् । पाणिनीयव्याकरणस्य प्रत्याहारमूलकत्वस्थापनम् । प्रत्याहारसूत्राणि (अइउण् इत्यारभ्य हल्पर्यन्तानि) । 'आदिरन्त्येन सहेता' इति सूत्रार्थनिर्दिष्टरीत्या प्रत्याहारनिर्माणम् । 'अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः' इत्यनेन सवर्णग्रहणम् । उच्चारणस्थानानुरूपेण वर्णानां वर्गीकरणम् । आभ्यन्तरबाह्यप्रयत्नानुरूपेण वर्णानां वर्गीकरणम् । व्याकरणोपयोगिन्यः पारिभाषिक्यः संज्ञाः- उपदेशेऽजनुनासिक इत्, हलन्त्यम्, अदर्शनं लोपः, ऊकालोऽज्झ्रस्वदीर्घप्लुतः, उच्चैरुदात्तः, नीचैरनुदात्तः, समाहारः स्वरितः, मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः, तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम्, परः सन्निकर्षः संहिता, हलोऽनन्तराः संयोगः, सुप्तिङन्तं पदम्, अदेङ् गुणः, वृद्धिरादैच्, उपसर्गाः क्रियायोगे, प्रादि-उपसर्गपरिचयः ।

ख) अच्सन्धिपरिचयः - यण्सन्धिः(इको यणचि) अयादिसंन्धिः(एचोऽयवायावः) गुणसन्धिः(आद्गुणः) वृद्धिसन्धिः(वृद्धिरेचि) दीर्घसन्धिः(अकः सवर्णे दीर्घः), पूर्वरूपसन्धिः (एङः पदान्तादति) पररूपसन्धिः (एङि पररूपम्) प्रकृतिभावसन्धिः (प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम्) ।

ग) हल्सन्धिपरिचयः - श्चुत्वसन्धिः (स्तोः श्चुना श्चुः), ष्टुत्वसन्धिः (ष्टुना ष्टुः), जश्त्वसन्धिः (झलां जशोऽन्ते), अनुस्वारसन्धिः (मोऽनुस्वारः), परसवर्णसन्धिः(अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः, तोर्लि)

घ) विसर्गसन्धिपरिचयः - विसर्गसन्धिः (विसर्जनीयस्य सः, वा शरि, खरवसानयोर्विसर्जनीयः, अतोरोरप्लुतादप्लुते, हशि च, रो रि, ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः, एततदो सुलोपोऽकोरनञ्समासे हलि) ।

द्रष्टव्यम्- उपर्युक्तसन्धिशिक्षणे उदाहरणप्रदर्शनपुरस्सरं सन्धिविच्छेदं दर्शयित्वा सूत्रेण सन्धिं विधाय च सन्धियुतानि पदानि बोधनीयानि ।

२) प्रकरणे -

क) अजन्तसुबन्तानां रूपसिद्धिः -

सुप्तिङन्तरूपाणां पदानां परिचयः । प्रातिपदिकस्य परिचयः । सुपां परिचयः । प्रातिपदिकात् सुप्-प्रत्यय(विभक्ति)विधानेन निष्पन्नानां सुबन्तपदानां परिचयः, अव्ययानां सुबन्तेष्वन्तर्भावबोधनञ्च । एकवचन-द्विवचन-बहुवचन-विभक्तीनामेकत्व-द्वित्व-बहुत्व-संख्यायाः प्रातिपदिकार्थस्य चावबोधनम् । रूपसिद्धिप्रक्रियया सह रूपावलीज्ञानस्य महत्त्वबोधनम् । ततः राम-सर्व-हरि-पति-कति-एक-द्वि-त्रि-शम्भु-पितृ-कर्तृ-गोशब्दानां प्रमुखसूत्रविधिनिर्देशन-पूर्वकं रूपसिद्धिशिक्षणम् । एवमेव रमा-सर्वा-मति-द्वि-त्रि-नदी-धेनु-वधू-मातृ-स्वसृशब्दानां रूपसिद्धि-शिक्षणम् । एवमेव ज्ञान-वारि-दधि-शब्दानामपि रूपसिद्धिशिक्षणम् । वाक्येषु प्रयोगशिक्षणञ्च ।

ख) हलन्तसुबन्तानां रूपसिद्धिः -

हलन्तेषु लिह्-चतुर्-दिक्-दिव्-राजन्-यशस्विन्-युवन्-अष्टन्-महत्-विद्वष्शब्दानां प्रमुखविधिविधायकसूत्र-निर्देश-पूर्वकं रूपसिद्धिप्रक्रियाशिक्षणम् । एवमेव उपानह्-आशिष्-चतुर्-शब्दानामपि रूपसिद्धिप्रक्रियाशिक्षणम् । तथैव चतुर्-धनुष्-पयस्-शब्दानामपि रूपसिद्धिप्रक्रिया-शिक्षणम् । ततो हलन्तशब्दानां युष्मद्-अस्मद्-इदम्-तद्-यद्-अदस् -शब्दानामपि रूपावलीशिक्षणम् । वाक्येषु प्रयोगशिक्षणञ्च ।

[illegible] अव्ययशब्दानां परिचयः -

सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु । वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम् ॥ इति कारिकार्थस्फोरणपूर्वकम् [illegible] परिचयः । अव्ययानां सुबन्तपदेष्वन्तर्भावशिक्षणम् । स्वर् (स्वर्गे परलोके च), अन्तर् (मध्ये), प्रातः (प्रत्यूषे), पुनः [illegible] विशेषे च), उच्चैस् (महति वा उच्चस्थाने), नीचैस् (अल्पे वा नीचस्थाने), शनैस् (क्रियामान्द्ये), ऋते (वर्जने), [illegible] [illegible]रेण), युगपत् (एककाले), पृथक् (भिन्ने), ह्यस् (अतीते अह्नि), श्वस् (अनागते अह्नि), दिवा (दिवसे), रात्रौ (

निशि), सायम् (निशामुखे), चिरम् (बहुकाले), ईषत् (अल्पे), तूष्णीम् (मौने), बहिस् (बाह्ये), समया (समीपे), निकषा (अन्तिके), वृथा (व्यर्थे), नक्तम् (रात्रौ) इत्येतेषामव्ययानां सम्यक् अर्थबोधनपूर्वकं वाक्येषु प्रयोगशिक्षणम्।

३) प्रकरणे–

क) साधारणतिङन्तपरिचयः –

तिङन्तपदपरिचयः। तिङ्परिचयः। लकाराः। लकारार्थपरिचयः। तिङामात्मनेपदपरस्मैपदविभागः। प्रथमपुरुष–मध्यमपुरुष–उत्तमपुरुषविभागः। तिङन्ते भ्वादिगणपरिचयः। नवसु गणेषु जायमानानां विकरणानां परिचयः। ततः प्रमुखसूत्र–निर्देशनपुरस्सरं परस्मैपदिनो भूधातोः आत्मनेपदिनो वृतुधातोश्च रूपसिद्धिप्रक्रियाशिक्षणम्। तदनन्तरं स्था–पा–दृशिर्–श्रु–खाद्–पच्–हस्–हन्–घ्रा–भी–दा–नृत्–नश्–चि–इष्–प्रच्छ्–रुध्–कृञ्–ग्रह्–बन्ध्–चिन्त–गण–पाल–यज्–धातूनामर्थनिर्देशपूर्वकं रूपावलीनां शिक्षणम्।

ख) तिङन्ते ण्यन्त–सन्नन्त–यङन्त–भाव–कर्मार्थानां परिचयः –

ण्यन्ते– 'तत्प्रयोजको हेतुश्च',' हेतुमति च', 'सनाद्यन्ता धातवः' इत्येतैः सूत्रैः भू–पठ्–गम्–धातूनां ण्यन्तत्वं विधाय एतेषां ण्यन्तानां धातूनां रूपावलीशिक्षणम्। सन्नन्ते 'धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा' इति सूत्रेण सन्नन्तं विधाय कृञ्–पठ्–गम्–पा–धातूनां रूपावलीनां शिक्षणम्। यङन्ते 'धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभिहारे यङ्' इति सूत्रेण यङन्तं विधाय भू–गम्–अद्–धातूनां रूपावलीनां शिक्षणम्। भावकर्मार्थकलकारे – भावे कर्मणि च लकारविधाने सति सर्वेभ्यो धातुभ्य आत्मनेपदानि रूपाणि जायन्त इति बोधनम्, धातोर्भावे लकारे सति वचनपुरुषयोरन्वयाभावात् प्रतिलकारं प्रथमपुरुषस्यैकवचन एव रूपाणि जायन्त इति बोधनम्। कर्मणि लकारे विधाने तु आत्मने पदस्य सर्वासु विभक्तिषु रूपाणि भवन्तीति बोधनम्। तदनन्तरं भू–पठ्–पच्–गम्–लिख्–दृश्–पा–श्रु–दा–धातूनां भावलकारान्तानां कर्मलकारान्तानाञ्च रूपावलीनां शिक्षणम्। प्रतिप्रकरणं प्रयोगाणां वाक्येषु शिक्षणञ्च।

४) प्रकरणे –

क) कारक–विभक्त्यर्थपरिचयः –

कारकपरिचयः। कारकभेदाः। अधोनिर्दिष्टानां कारकसंज्ञाविधायकानां विभक्तिविधायकानाञ्च सूत्राणां सोदाहरणं शिक्षणम्–प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा, सम्बोधने च, कर्तुरीप्सिततमं कर्म, कर्मणि द्वितीया, अधिशीङ्स्थासां कर्म, अभितः परितः समया निकषाहाप्रतियोगेऽपि, अन्तरान्तरेण युक्ते, स्वतन्त्रः कर्ता, साधकतमं करणम्, कर्तृकरणयोस्तृतीया, सहयुक्तेऽप्रधाने, येनाङ्गविकारः, कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम्, चतुर्थी सम्प्रदाने, क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोपः, तादर्थे चतुर्थी वाच्या, नमःस्वस्तिस्वाहास्वधाऽलंवषड्योगाच्च, ध्रुवमपायेऽपादानम्, अपादाने पञ्चमी, भीत्रार्थानां भयहेतुः, पृथग्विनानानाभि–स्तृतीयाऽन्यतरस्याम्, षष्ठी शेषे, आधारोऽधिकरणम्, सप्तम्यधिकरणे च, यस्य च भावेन भावलक्षणम्, यतश्च निर्धारणम्।

ख) समासपरिचयः –

समासलक्षणम्। समासभेदाः। विग्रहपरिचयः। अव्ययीभाव–तत्पुरुष–बहुव्रीहि–द्वन्द्व–समासानां सोदाहरणं परिचय–प्रदानम्। नैकेषां समस्तपदानां विग्रहप्रदर्शनम्, विगृहीतानां समस्तीकरणञ्च।

५) प्रकरणे –

क) कृत्–प्रत्ययपरिचयः –

धातोः कृत्प्रत्ययाः जायन्त इति बोधनम्। धातोः कृत्प्रत्ययविधानेन संज्ञा–विशेषण–भावार्थबोधकानि सुबन्तानि पदानि निष्पाद्यन्त इति शिक्षयित्वा तव्य–अनीयर्–ण्वुल्–तृच्–क्त–क्तवतु–क्त्वा(ल्यप्)–तुमुन्–शतृ–शानच्–घञ्–प्रत्ययैः कृदन्तपदानां निष्पादनं, व्युत्पादनञ्च। कृदन्तपदव्युत्पादने धातोरर्थनिर्देशनेन साकं प्रत्ययार्थस्य शिक्षणं विधेयम्। तत्र कृत्प्रत्ययार्थनिर्देशकानि सूत्राणि विशेषेण बोधनीयानि। तानि सूत्राणि वक्ष्यमाणस्वरूपाणि सन्ति–कर्तरि कृत्, तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः, अर्हे कृत्यतृचश्च, समानकर्तृकयोः पूर्वकाले, तुमुण्णमुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम्।

ख) तद्धितप्रत्ययपरिचयः –

प्रातिपदिकात् तद्धितप्रत्यया जायन्त इति बोधनम्। विभिन्नेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो विवक्षितेष्वर्थेषु तद्धितप्रत्ययविधानेन

त्वल्-तल्प्रत्ययैः तद्धितान्तपदानां निष्पादनं, व्युत्पादनञ्च। तत्र तद्धितार्थनिर्देशकानि सूत्राणि शिक्षणीयानि। तानि यथा- तस्यापत्यम्, तेन रक्तं रागात्, नक्षत्रेण युक्तः कालः, दृष्टं साम, संस्कृतं भक्षः, साऽस्य देवता, तस्य समूहः, तदधीते तद्वेदः, तदस्मिन्नस्तीति देशे तन्नाम्नि, तेन निर्वृत्तम्, तस्य निवासः, तत्र जातः, तत्र भवः, तत आगतः, तेन प्रोक्तम्, तस्य विकारः, संस्कृतम्, तरति, चरति, वेतनादिभ्यो जीवति, निर्वृत्तेऽक्षद्यूतादिभ्यः, रक्षति, तदस्य पण्यम्, तदस्य प्रहरणम्, शीलम्, तत्र नियुक्तः, तत्र साधुः, तस्मै हितम्, तस्येश्वरः, तदर्हति, तेन तुल्यं क्रिया चेद्वति, तत्र तस्येव, तस्य भावस्त्वतलौ, तेन वित्तश्चुञ्चुप्चणपौ, कर्मणि घटोऽठच्।

ग) स्त्रीप्रत्ययस्य च परिचयः –

स्त्रीप्रत्ययानां सामान्यपरिचयः । पुंल्लिङ्गे प्रयुक्तानां शब्दानां स्त्रीत्वविधानशिक्षणम् । तत्र विशेषेण वक्ष्यमाणसूत्रोदाहरणानि शिक्षणीयानि- अजाद्यतष्टाप्, षिद्गौरादिभ्यश्च, वोतो गुणवचनात्, उगितश्च, पुंयोगादाख्यायाम्, इन्द्र-वरुण-भव-शर्व-रुद्र-मृड-हिमारण्य-यव-यवन-मातुलाचार्याणामानुक्, वयसि प्रथमे, ऋन्नेभ्यो ङीप्, उगितश्च, यूनस्ति।

पाठ्यग्रन्थः – लघुसिद्धान्तकौमुदी – वरदराजाचार्यः।

सहायकग्रन्थाः –

१. लघुसिद्धान्तकौमुदी, नेपालीभाषाटीकासहिता सहिता (टी. प्रा.डा.दुर्गादत्तशर्मा उपाध्याय), नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालय, वि.सं. २०५७।

२. लघुसिद्धान्तकौमुदी, श्रीधरमुखोल्लासिनीव्याख्या सहिता (व्या.गोविन्दाचार्यः, सं. आचार्य रघुनाथ), चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी, वि.सं. २०६२।

३. प्रारम्भिक रचनानुवाद कौमुदी- कपिलदेव द्विवेदी, विश्वविद्यालय प्रकाशन, वाराणसी, सन् २०...।

४. व्याकरणस्य संरचनात्मिका व्युत्पत्तिः -प्रा. ध्रुवप्रसाद ज्ञवाली।

५. संस्कृत व्याकरण एवं लघुसिद्धान्तकौमुदी (वरदराजाचार्य) सम्पा. डा. कपिलदेव द्विवेदी, विश्वविद्यालय प्रकाशन, वाराणसी, सन् २०००।

६. संस्कृत व्याकरणशास्त्रका इतिहास (१(३ भाग), युधिष्ठिर मीमांसक, रामलाल कपूर ट्रष्ट, बहालगढ, जिला सोनीपत हरियाणा), वि.सं. २०३०।

शिक्षणपद्धतयः –

निगमनागमनव्याख्यानप्रश्नोत्तराद्याः पद्धतयो यथाविषयमवलम्बनीयाः।

संस्कृतभाषावाङ्मयम्

विषयः - अनिवार्यसंस्कृतभाषावाङ्मयम् पूर्णाङ्काः -. १००

पत्रम् - द्वितीयम् उत्तीर्णाङ्काः - ४०

पाठ्यांशनाम - संस्कृतभाषावाङ्मयाध्ययनम्

पाठ्यांशपरिचयः –

संस्कृतेतरविषयमवलम्ब्य उच्चमाध्यमिकपरीक्षामुत्तीर्णानां शास्त्रिकक्षां प्रविविक्षूणां छात्राणां प्रवेशार्हतासिद्धयेऽनिवार्यविषयतया निर्धारितः संस्कृतभाषावाङ्मयविषयसम्बद्धोऽयं पाठ्यक्रमः । पाठ्यक्रमेऽस्मिन् वाक्यनिर्माण-वाच्यपरिवर्तन-काव्यपरिचय-नीतिज्ञानपूर्वकगद्यपद्यात्मकभाषापरिचय-न्यायपदार्थ-परिष्कारशैलीपरिचयद्वारा संस्कृतभाषावाङ्मयस्य परिचयादिरूपा विषयाः समाविष्टाः सन्ति ।

पाठ्यांशस्य सामान्योद्देश्यम् –

अस्य पाठ्यांशस्याऽध्ययनेनच्छात्राः संस्कृतवाक्यरचनायां, संस्कृतभाषावाङ्मयनिबद्धविषयावबोधे च प्रावीण्यम् अवाप्स्यन्ति ।

पाठ्यांशस्य विशिष्टोद्देश्यम् –

अस्य पाठ्यांशस्याऽध्ययनानन्तरं छात्राः—

१. लिङ्ग-काल-वचन-पुरुषप्रभृतिवाक्यपरिवर्तनघटकतत्त्वानामाधारेण वाक्यान्तरणे, कृदन्त-संयोजकपदानां प्रयोगद्वारा वाक्यसंश्लेषणे, वाक्यविश्लेषणे, अनेकविधानां वाक्यानां वाच्यान्तरणे च समर्था भविष्यन्ति ।

२. काव्यशास्त्रस्य सामान्यपरिचयप्रदाने योग्या भविष्यन्ति ।

३. काव्येषु अलङ्कारप्रयोगावबोधे वृत्तप्रयोगावबोधे च समर्था भविष्यन्ति ।

४. संस्कृतवाङ्मयस्य गद्यपद्यात्मकभाषाज्ञाने नीतिशास्त्रज्ञाने संस्कृतवाङ्मयपरिचये च विचक्षणा भविष्यन्ति ।

५. सर्वशास्त्रोपकारकन्यायदर्शनगतपदार्थज्ञानपूर्वकपरिष्कारशैल्यवबोधे कुशला भविष्यन्ति ।

प्रकरणविभागः –

प्रकरणानि	पाठ्यांशविषयाः	अङ्काः	पाठाः
१.	सामान्यव्याकरणपरिचयः	२०	३६
२.	काव्यनिरूपणं शब्दशक्तिविवेचनञ्च	२०	३६
३.	अलङ्कारविवेचनं वृत्तपरिचयञ्च	२०	३६
४.	नीतिबोधनपूर्वकगद्यपद्यात्मकसंस्कृतभाषायाः संक्षेपेण संस्कृतवाङ्मयस्य च ज्ञानसम्पादनम्	२०	३६
५.	सर्वशास्त्रोपकारकन्यायदर्शनगतपदार्थज्ञानपूर्वकपरिष्कारशैलीज्ञानम्	२०	३६
	योगः	१००	१८०

पाठ्यवस्तुविवरणम् –

१. प्रकरणे –

क) वाक्यपरिवर्तनम् –

वाक्यस्य सामान्यः परिचयः । वाक्यपरिवर्तनप्रयोजनम् । वाक्यपरिवर्तनस्य घटकतत्त्वानि । तिङन्तक्रियापदयुक्तानां वाक्यानां काल–वाच्य–वचन–पुरुषाणामाधारे तिङन्त–कृदन्तोभयविधक्रियापदयुतानां, केवलं कृदन्तपदयुतानाञ्च वाक्यानां लिङ्ग–काल–वचन–पुरुष–वाच्य–वाक्यरचनानामाधारे सविधि वाक्यपरिवर्तनशिक्षणम् । वाक्यरचनायाञ्च विशेषतः क्त्वा–तुमुन्–शतृ–शानच्–ण्वुल्–णमुल–इष्णुच्–णिनि–स्यतृ–ष्वुन्प्रभृतिकृत्प्रत्ययव्युत्पन्नानां पदानाम्; चेत्, नोचेत्, किन्तु, परन्तु, तु, यत्र, तत्र, यथा, तदा, अपि च, च, यदायदा, तदातदा, यत्रयत्र, तत्रतत्र, यदि, यद्यपि, तथापि, उत, आहोस्वित्, उताहो चेत्यादियोजकपदानाञ्च प्रयोगेणाऽनेकवाक्यानामेकवाक्यीकरणं (वाक्यसंश्लेषणं) तथाविधानामेकीकृतानां वाक्यानाञ्च कृदन्तपदेषु समापकक्रियाप्रयोगेण, योजकपदानामपसारणेन चानेकवाक्यीकरणम् (वाक्यविश्लेषणम्) ।

ख) वाच्यपरिवर्तनम् –

वाच्यस्य सामान्यः परिचयः । वाच्यपरिवर्तनप्रयोजनप्रतिपादनम् । वाच्यानां कर्तृ(कर्म(भाववाच्यत्वेन त्रिविधत्वप्रतिपादनम् । कर्तृ(कर्म(भाववाच्यानां लक्षणप्रतिपादनम् । तत्र कर्तृपदाधीनक्रियापदत्वे कर्तृवाच्यत्वसिद्धिः, तत्र च अकर्मक(सकर्मकोभयविधक्रियापदानां प्रयोज्यत्वप्रतिपादनम् । कर्मपदाधीनक्रियापदत्वे कर्मवाच्यत्वसिद्धिः, तत्र सकर्मकक्रियामात्रप्रयोज्यत्वप्रतिपादनम् । क्रियार्थप्रधानत्वे भाववाच्यत्वसिद्धिः, तत्र अकर्मकक्रियापदमात्रस्य प्रयोज्यत्वप्रतिपादनञ्च । वाच्यान्तरणविधीनां निरूपणम् । कर्तृवाच्यस्य सकर्मकत्वे कर्मवाच्ये, अकर्मकत्वे च भाववाच्ये वाच्यपरिवर्तनस्य निरूपणम् । कर्मवाच्यस्य केवले कर्तृवाच्ये, भाववाच्यस्य च केवले कर्तृवाच्ये वाच्यान्तरणीयत्वनिदर्शनम् । अनेकलकारनियमान्वितानां क्रियापदानां, कृदन्तपदानाञ्च प्रयोगबहुलं वाच्यान्तरणशिक्षणम् ।

२. प्रकरणे –

क) काव्यनिरूपणं शब्दशक्तिविवेचनञ्च –

काव्यशब्दस्य व्युत्पत्तिः, काव्यलक्षणम्, काव्यहेतुः, काव्यप्रयोजनम्, वाक्यस्वरूपम्, पदपरिचयः, शब्दविभागः, अर्थविभागः, वाचकलक्षकव्यञ्जकशब्दानां लक्षणम्, सङ्केतग्रहप्रकारः, अभिधापरिचयः, लक्षणापरिचयः, व्यञ्जनापरिचयः, काव्यभेदाः, ध्वनिलक्षणम्, रसलक्षणम्, सभेदं दोषलक्षणनिरूपणम् ।

ख) अलङ्कारविवेचनं वृत्तपरिचयश्च –

अलङ्कारलक्षणनिरूपणम्, अलङ्कारविभागः, अधोलिखितानामलङ्काराणां सोदाहरणं परिचयः, अनुप्रासः, यमकम्, श्लेषः, स्वभावोक्तिः, उपमा, मालोपमा, रूपकम्, उत्प्रेक्षा, अतिशयोक्तिः, व्यतिरेकः, निदर्शना, दृष्टान्तः, अर्थान्तरन्यासः, दीपकम्, तुल्ययोगिता, समासोक्तिः, अप्रस्तुतप्रशंसा, विभावना, विशेषोक्तिः, परिसंख्या, व्याजोक्तिः, वक्रोक्तिः, संसृष्टिः, सङ्करश्च । **वृत्तपरिचये** – गणविरामादिज्ञानपुरःसरमधोनिर्दिष्टवृत्तानां लक्षणोदाहरणपरिचयः, शशिवदना, इन्द्रवज्रा, उपेन्द्रवज्रा, उपजातिः, वंशस्थम्, भुजङ्गप्रयातम्, द्रुतविलम्बितम्, वसन्ततिलका, मालिनी, पञ्चचामरम्, शिखरिणी, पृथ्वी, मन्दाक्रान्ता, शार्दूलविक्रीडितम्, स्रग्धरा च ।

३. प्रकरणे –

क) नीतिबोधनपूर्वकगद्यपद्यात्मकसंस्कृतभाषायाः शिक्षणम् –

हितोपदेशस्य नीतिश्लोकसहितः निर्दिष्टकथाभागः तत्र कथामुखान्तो भागः, मित्रलाभः तत्र वृद्धव्याघ्रलुब्धपथिककथा, काककच्छपमृगमूषकादीनां कथां, मृगकाकगृध्राणां कथा, व्याधमृगादीनां कथा, धूर्तगृध्रहस्तिकथा ।

(अत्र शिक्षकैः कथामाध्यमेन नीतिज्ञानम्, पद्यरचनासहितगद्यरचनायाः ज्ञानञ्च छात्राणां भवेदिति धिया शिक्षणीयम्) ।

ख) संस्कृतवाङ्मयस्य संक्षिप्तपरिचयः –

चत्वारो वेदाः – ऋग्वेदः, यजुर्वेदः, सामवेदः, अथर्ववेदश्च ।

चत्वार उपवेदाः – आयुर्वेदः, धनुर्वेदः, गान्धर्ववेदः, अर्थशास्त्रञ्च ।

षडङ्गानि – शिक्षा, कल्पः, व्याकरणम्, निरुक्तम्, छन्दः, ज्योतिषञ्च ।

चत्वार उपाङ्गानि – पुराणानि, न्यायदर्शनम्, मीमांसाशास्त्रम्, धर्मशास्त्रञ्च ।

(अष्टादश विद्यासु मध्ये – उपपुराणानां पुराणे, वैशेषिकदर्शनस्य न्यायदर्शने, मीमांसायां वेदान्तस्य, धर्मशास्त्रे रामायणम्, महाभारतम् आदि इतिहासस्य तथा सांख्य-पाशुपत-वैष्णव आदि दर्शनानाञ्चान्तर्भावो भवति ।)

(ऋग्वेदस्य २१ शाखाः, यजुर्वेदस्य १०१ शाखाः, सामवेदस्य १००० शाखाः, अथर्ववेदस्य च ९ शाखाः सन्ति। आहत्य सम्पूर्णस्य वेदस्य ११३१ शाखाः भवन्ति, तन्मध्ये कालक्रमेण काश्चन शाखाः अधुना लुप्तप्रायाः सन्ति चेद् काश्चनेदानीमपि समुपलभ्यन्ते ॥ (आयुर्वेदस्य च ८ अङ्गानि – कायचिकित्सा, शल्यतन्त्रम्, शालाक्यतन्त्रम्, भूतविद्या, कौमारभृत्यम्, अगदतन्त्रम्, रसायनतन्त्रम्, वाजीकरणतन्त्रञ्च ।)

ग) प्रकरणे –

क) पदार्थाध्ययनं प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दप्रमाणादिविषयबोधश्च

द्रव्यादिसप्तपदार्थपरिचयः, पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशकालदिगात्ममनोऽभिधानानां नवद्रव्याणां सलक्षणोदाहरणमध्ययनम्, रूपरसादिबुद्धिपर्यन्तानां गुणानां लक्षणोदाहरणनिरूपणम्, बुद्धिनिरूपणक्रमे प्रत्यक्षप्रमाणपरिचयः, षड्विधसन्निकर्षस्य परिचयश्च, अनुमानप्रमाणाध्ययनविधौ तदङ्गभूतानामनुमितिपरामर्शपक्षधर्मतापक्षसपक्षविपक्षस्वार्थानुमानपरार्थानुमानादीनां हेत्वाभासपर्यन्तानां विषयाणामध्ययनम्, सोदाहरणमुपमानप्रमाणाध्ययनम्, सोदाहरणं शब्दप्रमाणाध्ययनम्,

पाठ्यग्रन्थाः –

१. अनुवाद चन्द्रिका ....

२. रचनानुवादकौमुदी – पं. कपिलदेव द्विवेदी

३. काव्यदीपिका – निर्दिष्टांशयुता, कान्तिचन्द्रभट्टाचार्यसंगृहीता

४. छन्दोमञ्जरी – निर्दिष्टांशयुता, गङ्गादासरचिता

५. हितोपदेशः (मित्रलाभपर्यन्तो भागः)

६. संस्कृतसाहित्यस्येतिहासः ......

७. तर्कसङ्ग्रहः – मूलमात्रम्, अन्नम्भट्टविरचितः

सहायकग्रन्थाः –

१. संस्कृत रचना भाग १

२. संस्कृत रचना भाग २

३. संस्कृत रचना भाग ३

४. काव्यदीपिका – प्रा. डा. वेणीमाधव ढकाल विरचित मीठा टीका सहित

५. साहित्यदर्पण – विश्वनाथः

६. संस्कृत साहित्यका इतिहास – बलदेव उपाध्यायः

शिक्षणपद्धतयः –

निगमनागमनव्याख्यानप्रश्नोत्तराद्याः पद्धतयो यथाविषयमवलम्बनीयाः ।

संस्कृतव्याकरणम्

विषयः	– अतिरिक्तव्याकरणम्	पूर्णाङ्काः	– १००
पत्रम्	– तृतीयम्	उत्तीर्णाङ्काः	– ४०
पाठ्यांशनाम	– व्याकरणसिद्धान्तशब्दसिद्धिप्रक्रियाज्ञानम्		

पाठ्यांशपरिचयः –

संस्कृतेतरविषयमवलम्ब्योच्चमाध्यमिकविद्यालयीयपरीक्षामुत्तीर्णानां शास्त्रिकक्षां प्रविविक्षूणां छात्राणां प्रवेशार्हतासिद्ध्येऽतिरिक्तविषयतया निर्धारितोऽयं संस्कृतव्याकरणविषयसम्बद्धः पाठ्यांशः। अस्मिन् पाठ्यांशे प्रत्याहार-स्थान-प्रयत्न-संज्ञासन्धिसूत्र-सुबन्तपदसिद्धि-अव्यय-स्त्रीप्रत्यय-तिङन्त-रूपावली-कारक-समास-सम्बद्धा व्याकरणसिद्धान्तविषया निर्धारिताः सन्ति।

पाठ्यांशस्य सामान्योद्देश्यम् –

अस्य पाठ्यांशस्याध्ययनेन छात्रा व्याकरणसिद्धान्तशब्दसिद्धिप्रक्रियाज्ञाने समर्था भविष्यन्ति।

पाठ्यांशस्य विशिष्टोद्देश्यम् –

अस्य पाठ्यांशस्याध्ययनेन छात्रा निम्नाङ्कितविषयेषु आधारभूतज्ञानार्जने शक्ता भविष्यन्ति –

(क) संज्ञासन्धिज्ञाने,

(ख) सुबन्तशब्दसिद्धिप्रक्रियाज्ञाने,

(ग) अव्ययस्त्रीप्रत्ययान्तशब्दज्ञाने,

(घ) कारकाध्ययने,

(ङ) समस्तशब्दज्ञाने च।

प्रकरणविभागः –

प्रकरणानि	पाठ्यविषयाः	पाठाः	अङ्काः
१	संज्ञासन्धिज्ञानम्	३६	२०
२	सुबन्तशब्दसिद्धिप्रक्रियाज्ञानम्	५४	३०
३	अव्यय-स्त्रीप्रत्ययान्तशब्दज्ञानम्	१८	१०
४	कारक-विभक्त्यर्थज्ञानम्	१८	१०
५	समासप्रक्रियाज्ञानम्	५४	३०
	योगः	१८०	१००

पाठ्यवस्तुविवरणम्

१) प्रकरणे –

संज्ञासन्धिज्ञानम् :-

तत्र संज्ञाप्रकरणे – व्याकरणप्रयोजन-व्याकरणैतिह्यबोधनपुरस्सरं मुनित्रयमिति मङ्गलपद्यार्थबोधनम्, प्रयोजनज्ञानपूर्वकं माहेश्वरसूत्राणां कण्ठस्थीकरणम्, उपदेशेऽजनुनासिक इत्, हलन्त्यम्, उपदेशपदार्थबोधनम्, अदर्शनं लोपः, तस्य लोपः, आदिरन्त्येन सहेतेति सूत्रार्थबोधनपूर्वकप्रत्याहारसिद्धिप्रक्रियाया अन्योऽन्याश्रयदोषपरिहारस्य च ज्ञापनम्। ऊकालोऽज्झ्रस्वदीर्घप्लुतः [illegible]

सूत्रार्थावबोधपूर्वकाष्टादशादिस्वरभेदज्ञानम्, तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम् इतिसूत्रार्थज्ञानम्, अत्रैव स्थानाभ्यन्तरबाह्यप्रयत्नाश्च सम्यक् शिक्षणीयाः । ऋलृवर्णयोर्मिथः सावर्ण्यं वाच्यम्(वा.) नाज्झलौ, अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः, तपरस्तत्कालस्य, अदेङ् गुणः, वृद्धिरादैच्, भूवादयो धातवः, चादयोऽसत्त्वे, प्रादयः, नवेति विभाषा, स्वं रूपम् ....., विरामोऽवसानम्, परः सन्निकर्षः संहिता, हलोऽनन्तराः संयोगः, सुप्तिङन्तं पदम्, ह्रस्वं लघु, दीर्घञ्च इति सूत्राणां सम्यक् अर्थबोधनम् । इको गुणवृद्धि, अचश्च, तस्मादिति... , अलोऽन्त्यस्य, ङिच्च, आदेः परस्य, अनेकाल्शित्सर्वस्येति सूत्राणमर्थबोधनम् । उपसर्गाः क्रियायोगे, प्रादि-उपसर्गपरिचयश्च ।

अच्सन्धौ – इको यणचि, अनचि च, स्थानेऽन्तरतमः, स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ, न पदान्त..., झलां जश् झशि, एचोऽयवायावः, वान्तो यि... एकः पूर्वपरयोः, आद् गुणः, उरण्.., वृद्धिरेचि, एत्येधत्यूठ्सु, प्रवत्सतर... एङि पररूपम्, शकन्ध्वादिषु ... ओमाङोश्च, अकः सवर्णे दीर्घः, एङः पदान्तादति, अवङ् स्फोटायनस्य, इन्द्रे च, इकोऽसवर्णे ....ऋत्यकः, ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यम्, अदसोमात्, निपात एकाजनाङ्, सम्बुद्धौ शाकल्य... , मय उञो वो वेति सूत्राणां उदाहरण-प्रत्युदाहरणप्रदर्शनपूर्वकं सिद्धिप्रक्रियाशिक्षणम् ।

हल्सन्धौ – स्तोः श्चुना श्चुः, ष्टुना ष्टुः, न पदान्ताट्टो..., तोः षि, झलां जशोऽन्ते, यरोऽनुनासिके....., प्रत्यये भाषायां ....,तोर्लि, उदः स्थास्तम्भो..., झयो हो....., शश्छोऽटि, मोऽनुस्वारः, अनुस्वारस्य ययि...., ङः सि धुट्, शि तुक्, ङमो ह्रस्वादचि...,छे च, दीर्घात्, पदान्ताद्वा इति सूत्राणामर्थावबोधनसहितोदाहरणसिद्धिप्रक्रियाशिक्षणम् ।

विसर्ग-स्वादिसन्धौ – खरवसानयोर्विसर्जनीयः, विसर्जनीयस्य सः, शर्परे विसर्ज.., वा शरि, सोऽपदादौ, पाशकल्प.. , इणः षः, इदुदुपधस्य ...., इसुसोः सामर्थ्ये, अतः कृकमि...., ससजुषो रुः, अतो रोरप्लुतादप्लुते, हशि च, भोभगो....., हलि सर्वेषाम्, रोऽसुपि, रो रि, ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः, एत्तदो सुलोपोऽकोरनञ्समासे हलि, सोऽचि लोपे चेत्पादपूरणम् इति सूत्राणामर्थबोधनेन सन्धिकार्यशिक्षणं वाक्ये प्रयोगशिक्षणञ्च विधेयम् ।

द्रष्टव्यम्- उपर्युक्तसन्धिशिक्षणे उदाहरणप्रदर्शनपुरस्सरं सन्धिविच्छेदं दर्शयित्वा सूत्रेण सन्धिं विधाय च सन्धियुतानि पदानि बोधनीयानि ।

२) प्रकरणे –

अजन्तपुँल्लिङ्गप्रकरणे विद्यमानानां – राम-सर्व-निर्जर-पाद-दन्त..इत्यादि-विश्वपा-हाहा-हरि-सखि-पति-कति--द्वि-त्रि-वाचप्रमी-पपी-बहुश्रेयसी-प्रधी-ग्रामणी-नी-सुश्री-शम्भु-क्रोष्टृ-खलपू-हुहू-अतिचमू-वर्षाभू-कर्तृ-धातृ-पितृ-जामातृ-नृ-गो-रै इत्यदीनामजन्तपुँल्लिङ्गशब्दानां तत्तुल्याणामन्येषाञ्च शब्दानामावश्यकसूत्राणामर्थबोधनमुखेन सिद्धिप्रक्रियाशिक्षणम् ।

तथैव **अजन्तस्त्रीलिङ्गे** विद्यमानानां रमा-सर्वा-उभा-उत्तरपूर्वा-व्रश्चादिशब्दाः-मति-सम्पत्ति-द्वि-त्रि-चतुर्-गौरी-नदी-लक्ष्मी-स्त्री-अतिस्त्री-श्री-कोष्ट्री-धेनु-वधू-मातृ-स्वसृ-नौ-शब्दानां तथा **अजन्तनपुंसकलिङ्गस्थानां** ज्ञान-कतर-कतम-अतिजर-श्रीपा-वारि-अनादि-दधि-सक्थि-अक्षि-सुधी-प्रधी-सानु-प्रियक्रोष्टु-प्रद्यो-प्रैशब्दानामन्येषाञ्च तत्सदृशानां शब्दानामावश्यकसूत्रार्थबोधनपूर्वकं रूपसाधनं वाक्येषु प्रयोगविधिश्च शिक्षणीयम् ।

तथा च **हलन्तपुँल्लिङ्गप्रकरणे** पठितानां लिह्-दुह्-द्रुह्-मुहादयः, विश्ववाह्-अनडुह्-तुराषाड्-दिव्-चतुर्-प्रशाम्-किम्-इदम्-राजन्-यज्वन्-वृत्रहन्-मघवन्-श्वन्-युवन्-अर्वन्-पथिन्-पञ्चन्-अष्टन्-युज्-परिव्राज्-भृज्-ऋत्विज्-त्यदादयः, युष्मदस्मदौ, पदात् .... अनुदात्तं सर्वमपादादौ इत्यधिकारस्थसूत्रचतुष्टयस्य व्याख्यानम्, श्रीशस्त्वेत्यादिकारिकोदाहरणञ्च, तिर्यच्-महत्-धीमत्-तादृश्-घृतस्पृश्-पिपठिष्-विद्वष्-पुंस्-उशनस्-वेधस्-अदस्शब्दानांप्रमुखविधिविधायकसूत्रनिर्देश-पूर्वकं रूपसिद्धिप्रक्रियाशिक्षणम् ।

एवमेव **हलन्तस्त्रीलिङ्गे** वर्तमानानाम् उपानह्-उष्णिह्-दिव्-गिर्-पुर्-चतुर्-किम्-इदम्-त्यद्-तद्-यद्-एतद्-वाच्-अप्-दृश्-सजुष्-आशिष्-अदस्-शब्दानामपि रूपसिद्धिप्रक्रियाशिक्षणम् ।

तथैव **हलन्तनपुंसकलिङ्गे** उक्तानां स्वनडुह्-वार्-चतुर्-किम्-इदम्-ब्रह्मन्-अहन्-त्यद्-तद्-यद्-एतद्-तुदत्-पचत्-दीव्यत्-धनुष्-पिपठिष्-पयस्-अदस् -शब्दानामपि रूपसिद्धिप्रक्रिया-शिक्षणम्, वाक्येषु प्रयोगविधिशिक्षणञ्च ।

३) प्रकरणे –

क) स्वरादिनिपातः, कृन्मेजन्तः, क्त्वातोसुन्.. अव्ययीभावश्च, अव्ययादाप्सुपः इति सूत्रार्थबोधनम् । सदृशं त्रिषु

अव्ययानां सुबन्तपदेष्वन्तर्भावशिक्षणम् । स्वर् (स्वर्गे परलोके च), अन्तर् (मध्ये), प्रातः (प्रत्यूषे), पुनः (अप्रथमे, विशेषे च), उच्चैस् (महति वा उच्चस्थाने), नीचैस् (अल्पे वा नीचस्थाने), शनैस् (क्रियामान्द्ये), ऋते (वर्जने), विना (अन्तरेण), युगपत् (एककाले), पृथक् (भिन्ने), ह्यस् (अतीते अह्नि), श्वस् (अनागते अह्नि), दिवा (दिवसे), रात्रौ (निशि), सायम् (निशामुखे), चिरम् (बहुकाले), ईषत् (अल्पे), तूष्णीम् (मौने), बहिस् (बाह्ये), समया (समीपे), निकषा (अन्तिके), वृथा (व्यर्थे), नक्तम् (रात्रौ) इत्येतेषामव्ययानां सम्यक् अर्थबोधनपूर्वकं वाक्येषु प्रयोगशिक्षणम् ।

ख) स्त्रियाम्– अजाद्यतष्टाप्, शूद्रा चामहत्, षिद्गौरादिभ्यश्च, वोतो गुणवचनात्, उगितश्च, पुंयोगादाख्यायाम्, वनो र च,बहुव्रीहौ वा, टावृचि, मनः, अनो बहुव्रीहेः,प्रत्ययस्थात् कात् ....., अनुपर्सजन्त...., टिड्ढाणञ्...., वयसि प्रथमे, द्विगोः, उधसोऽनङ्, बहुव्रीहेरधसोः..., पत्युर्नो, मनोरौ वा, षिद्गौरादिभ्यश्च, वोतो गुणवचनात्, बह्वादिभ्यश्च,कृदिकारा.., इन्द्र–वरुण–भव... , स्वाङ्गाच्चोपसर्ज....जातेरस्त्री......ऋन्नेभ्यो ङीप्, ऊङुतः, शार्ङ्गरवाद्यो....नृनरयो..., यूनस्तिः इति सूत्राणां स्त्रीप्रत्ययान्तशब्दप्रक्रियाबोधनम्, ततस्तेषां सुबन्तरूपावली च बोध्या ।

४) प्रकरणे –

कर्तृकर्मकरणसम्प्रदानापादानाधिकरणकारकसंज्ञाविधायकानां प्रथमाद्वितीयातृतीयाचतुर्थीपञ्चमीषष्ठीसप्तमी–सम्बोधनविभक्तिविधायकानां सूत्राणां सूत्रवार्तिकानाञ्चार्थशिक्षणम् । प्रयोगेषु सूत्रार्थसमन्वयप्रकारस्य वाक्येषु कारकविभक्तिप्रयोगशिक्षणञ्च विधेयम् ।

५) प्रकरणे –

अव्ययीभावे – समर्थत्वस्य पदविधित्वस्य, समासाधिकारस्य च शिक्षणपूर्वकम् अव्ययं विभक्तिसमीपेत्यादिसूत्रनिर्दिष्टप्रयोगाणाम्, यावदवधारणे, आङ्मर्यादा... , अपपरिबहि....., नदीभिश्चेत्यादिसूत्राणां समासप्रयोगविधिशिक्षणम्, उपसर्जनसंज्ञायाः प्रयोजनम्, समासान्तटच्विधायकसूत्रवार्तिकादीनामर्थप्रदर्शनपूर्वकं विग्रहप्रदर्शन–समस्तशब्दसिद्धिप्रक्रियाशिक्षणञ्च विधेयम् ।

तत्पुरुषे – तत्पुरुषसंज्ञाया अधिकारस्य द्विगोश्च संज्ञात्वं निरुच्य द्वितीयान्ततृतीयान्तचतुर्थ्यन्तपञ्चम्यन्तषष्ठ्यन्तसप्तम्यन्तानां सुबन्तैः सह समासविधानस्य, कर्मधारय–द्विगु–उपमान–नञ्तत्पुरुष–उपपद–मध्यमपदलोपि–प्रादि–गतिसमासानाञ्च सूत्रवार्तिकसमन्वयपूर्वकं शिक्षणम्, समासान्तलिङ्गस्य च शिक्षणपूर्वकं प्रयोगप्रशिक्षणञ्च विधेयम् ।

बहुव्रीहौ – बहुव्रीहिलक्षणस्य, व्यधिकरण–समानाधिकरणयोः, नञा उपसर्गेण, सह पदेन तृतीयान्तेन बहुव्रीहेः, पुंवद्भावादिविषयस्य, समासान्तप्रत्ययविधानस्य शिक्षणं विधाय सविग्रहं समस्तशब्दसिद्धिप्रक्रियाशिक्षणम् ।

द्वन्द्वसमासे– द्वन्द्वलक्षण–समुच्चयादिचतुर्णां चार्थानां बोधनम्, समासक्रमे समस्तपदयोः पदानां वा पूर्वोत्तरनिपातशिक्षणम्,

एकशेषैकवद्भावादिशिक्षणमं, देवताद्वन्द्वस्य समासान्तटच्प्रयोगस्य च सूत्रवार्तिकार्थप्रदर्शनसमन्वयपूर्वकं शिक्षणं विधेयम् ।

पाठ्यग्रन्थः – मध्यसिद्धान्तकौमुदी – वरदराजाचार्यः ।

सहायकग्रन्थाः –

१) सिद्धान्तकौमुदी, बालमनोरमा–तत्त्वबोधिनीटीकासहिता, मोतिलाल बनारसीदास, वाराणसी ।
२) लघुसिद्धान्तकौमुदी, श्रीधरमुखोल्लासिनीव्याख्या सहिता (व्या.गोविन्दाचार्यः), चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी, वि.सं. २०६२ ।
३) रचनानुवाद कौमुदी– कपिलदेव द्विवेदी, विश्वविद्यालय प्रकशन, वाराणंसी, सन् २०... ।
४) व्याकरणस्य संरचनात्मिका व्युत्पत्तिः –प्रा. ध्रुवप्रसाद ज्ञवाली ।
५) संस्कृत व्याकरण एवं लघुसिद्धान्तकौमुदी (वरदराजाचार्य) सम्पा. डा. कपिलदेव द्विवेदी, विश्वविद्यालय प्रकाशन, वाराणसी, सन् २००० ।
६) संस्कृत व्याकरणशास्त्रका इतिहास (१(३ भाग), युधिष्ठिर मीमांसक, रामलाल कपूर ट्रष्ट, बहालगढ, जिला सोनीपत हरियाणा), वि.सं. २०३० ।

शिक्षणपद्धतयः –

निगमनागमनव्याख्यानप्रश्नोत्तर...

न्यायः

विषयः – न्यायः

पत्रम् – अतिरिक्तम्

पाठ्यांशनाम – न्यायविषयाध्ययनम्

पूर्णाङ्काः , १००

उत्तीर्णाङ्काः ४०

पाठ्यांशपरिचयः –

संस्कृततरोच्चमाध्यमिकविद्यालयेभ्यो द्वादशीं कक्षामुत्तीर्णानां नेपालसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य विद्यापीठेष्वैच्छिक(विषयत्वेन न्यायविषयमवलम्ब्य शास्त्रिकक्षां प्रविविक्षूणां छात्राणां कृते प्रवेशार्हतालब्ध्यर्थं न्यायविषयकोऽयं पाठ्यक्रमो निर्धारितः । अस्मिँश्च पाठ्यक्रमे न्यायदर्शनप्रतिपादिताः प्रमाणप्रमेयादयः षोडश पदार्थाः, वैशेषिकदर्शनप्रतिपादिताः सप्त पदार्थाश्च निर्धारिताः । एवञ्च नव्यन्यायशास्त्रे प्रयुक्ताः केचन पारिभाषिकशब्दाश्च तत्परिष्कारशैली चान्तर्भूताः सन्ति ।

पाठ्यांशस्य सामान्योद्देश्यम् –

संस्कृतेतरविषयान् अधीत्य द्वादशीं कक्षाञ्चोत्तीर्य नेपालसंस्कृतविश्वविद्यालयान्तर्गतेषु विद्यापीठेषु न्यायविषयम् अवलम्ब्य शास्त्रिकक्षां पिपठिषूणां छात्राणां शास्त्रिकक्षाप्रवेशयोग्यतासम्पादनमस्ति ।

पाठ्यविषयस्य विशिष्टोद्देश्यम् –

निर्धारितं पाठ्यांशमधीत्य छात्रा अधोनिर्दिष्टेषु विषयेष्वर्हा भविष्यन्ति –

क) पौरस्त्यदर्शनपरिचयपूर्वकन्यायवैशेषिकदर्शनवैशिष्ट्यबोधे,

ख) न्यायगतपारिभाषिकशब्दार्थबोधे, नव्यन्यायशिक्षितपरिष्कारशैलीबोधे,

ग) न्यायवैशेषिकदर्शनाभिमतपदार्थानां सामान्यस्वरूपप्रतिपादने,

घ) प्रत्यक्षप्रमायाः, तत्कारणीभूतप्रमाणस्य, तद्व्यापारीभूतस्य सन्निकर्षस्य च स्वरूपविवेचने

ङ) अनुमानप्रमाणस्य साङ्गस्य सभेदस्य स्वरूपावबोधे,

च) उपमानशब्दप्रमाणयोः, तद्भेदस्य च यथार्थस्वरूपविवेचने च ।

प्रकरणविभागः –

प्रकरणानि	पाठ्यविषयाः	पाठाः	अङ्काः
क	पौरस्त्यदर्शनपरिचयपूर्वकन्यायवैशेषिकदर्शनवैशिष्ट्यबोधः	१८	१०
ख	प्राच्यनव्यन्यायभेद–पारिभाषिकशब्दार्थ–परिष्कारशैलीपरिचयः	३६	२०
ग	न्याय–वैशेषिकदर्शनपरिचयः, तत्साम्यवैषम्यबोधश्च	४५	२५
घ	प्रत्यक्षप्रमाणविवेचनम्	२७	१५
ङ	अनुमानप्रमाणविवेचनम्	२७	१५
च	उपमानशब्दप्रमाणयोर्विवेचनम्	२७	१५
	योगः	१८०	१००

पाठ्यवस्तुविवरणम् –

क) प्रकरणे –

पौरस्त्यदर्शनपरिचयपूर्वकन्यायवैशेषिकदर्शनवैशिष्ट्यबोधः –

पौरस्त्यदर्शनपरिचयः – तत्र दर्शनशब्दार्थः, प्राच्यदर्शनानि, आस्तिकनास्तिकभेदः, चार्वाकबौद्धजैनदर्शनसामान्यपरिचयः, न्यायवैशेषिकसांख्ययोगमीमांसावेदान्तदर्शनसामान्यपरिचयः, दर्शनेषु न्यायवैशेषिकयोः विशेषपरिचयपूर्वकवैशिष्ट्यबोधः।

ख) प्रकरणे –

प्राच्यनव्यन्यायभेद–पारिभाषिकशब्दार्थ–परिष्कारशैलीपरिचयः –

प्राच्यनव्यन्यायभेदः, तयोः ग्रन्थपरम्परा च, प्रमा–प्रमाण–प्रमेय–कार्य–कारण–व्यापार–प्रत्यक्ष–अनुमिति–उपमिति–शाब्दबोधशब्दाः, तत्कारणीभूतप्रत्यक्षादिशब्दाः, पक्षसाध्यहेतुपरामर्शव्याप्तिशब्दाः, स्वार्थपरार्थानुमानभेदद्वयम्, केवलान्वयादिअनुमानत्रयम्, पक्षताहेतुताकार्यताकारणताप्रकारिताप्रकारताविशेष्यताविशेषणतासाध्यतासाधनता–प्रतियोगिताअनुयोगितातत्तदवच्छेदकधर्माः (एतेषाम्, एतत्सदृशानाञ्च न्यायवैशेषिकदर्शनगतपारिभाषिकशब्दानां शब्दव्युत्पत्तिपूर्वकसदृष्टान्तसलक्षणपरिचयः) नव्यन्यायस्य परिष्कारशैलीशिक्षणम्।

ग) प्रकरणे –

न्याय–वैशेषिकदर्शनपरिचयः, तत्साम्यवैषम्यबोधश्च –

(१) न्यायदर्शनगतप्रमाणादिषोडशपदार्थपरिचयः –

प्रमाण–प्रमेय–संशय–प्रयोजन–दृष्टान्त–सिद्धान्त–अवयव–तर्क–निर्णय–वाद–जल्प–वितण्डा–हेत्वाभास–छल–जाति–निग्रहस्थानाख्यानां न्यायदर्शने प्रतिपादितानां षोडशपदार्थानां प्रत्येकं सलक्षण–सभेदपरिचयः।

(२) वैशेषिकदर्शनगतसप्तपदार्थपरिचयः –

वैशेषिकदर्शनाभिमतानां द्रव्य–गुण–कर्म–सामान्य–विशेष–समवाय–अभावाख्यानां सप्तपदार्थानाम्, तदवान्तरभूतानां पृथिव्यादि–मनःपर्यन्तानां नवद्रव्याणाम्, रूपादि–संस्कारपर्यान्तानां चतुर्विंशतिगुणानाम्, उत्पेक्षणापेक्षणाकुञ्चनप्रसारणगमनानां पञ्चकर्मणाम्, परापरभेदान्वितसामान्यस्य, विशेषाख्यपदार्थस्य, समवायाख्यनित्यसम्बन्धस्य, प्रागभाव–प्रध्वंसाभाव–अत्यन्ताभाव–अन्योऽन्याभावाख्यभेदचतुष्टयसमन्वितस्य सप्तमपदार्थस्य सलक्षण–सदृष्यान्तपरिचयः।

(३) न्यायवैशेषिकदर्शनयोः साम्यवैषम्यपरिशीलनम् –

न्यायदर्शनाभिमतपदार्थानां वैशेषिकाभिमतपदार्थानाञ्च मध्ये कुत्र कुत्र साम्यम्, कुत्र कुत्र वैषम्यञ्चेति बोधनीयम्।

घ) प्रकरणे – प्रत्यक्षप्रमाणविवेचनम् –

तत्र बुद्धि(ज्ञान)लक्षणम्, तद्भेदश्च, सभेदप्रमाप्रमालक्षणम्, प्रत्यक्षप्रमा, तत्करणीभूतं प्रत्यक्षप्रमाणम्, तद्व्यापारीभूतो लौकिकालौकिकसन्निकर्षः, लौकिकसन्निकर्षभेदाः, अलौकिकसन्निकर्षभेदाः (एतेषां सलक्षणसोदाहरणपरिचयः)

(ङ) प्रकरणे – अनुमानप्रमाणविवेचनम्

तत्र अनुमितिस्वरूपम्, तत्र प्राच्यनव्यभेदः, परामर्शस्वरूपम्, तत्र नैयायिकमीमांसकयोर्मतभेदः, पूर्वोत्तरपक्षव्याप्तिद्वयम्, पक्षतालक्षणम्, हेत्वाभासाश्च, एतेषां सोदाहरणसभेदसलक्षणपरिचयः।

(च) प्रकरणे –

उपमानशब्दप्रमाणयोर्विवेचनम् –

(१) उपमितिस्वरूपम्, तत्करणमुपमानम्, तद्व्यापारः, उपमानस्यातिरिक्तप्रमाणत्वेन अङ्गीकारस्य आवश्यकता।

(२) सभेदसदृष्यन्तशब्दप्रमाणलक्षणम्, तत्फलीभूतः शाब्दबोधः, शाब्दबोधप्रक्रिया, तत्र शाब्दबोधे सहकारिकारणानां शक्तिलक्षणादिवृत्तीनां सलक्षणपरिचयः, शक्तिग्रहोपायिभूतानां व्याकरणादीनां सदृष्यन्तपरिचयः ।

पाठ्यग्रन्थः –

न्यायसिद्धान्तमुक्तावल्याः निर्दिष्टो भागः

सन्दर्भग्रन्थाः –

१. न्यायभाष्यम् , वात्स्यायनविरचितम् (स.१९९८) (सुदर्शनाचार्यकृतप्रसन्नपदापरिभूषितम्) व्याख्याता सुदर्शनाचार्य, वाराणसी : बौद्धभारती ।

२. प्रशस्तपादभाष्यम् (स.१९९७) श्रीधराचार्यकृतन्यायकन्दलीयुतम्), (सम्पादक –हिन्दीव्याख्याकार श्रीदुर्गानन्द झा), वाराणसी ।

३.तर्कसङ्ग्रहः(स.२००३)(गोवर्द्धनाचार्यकृतन्यायबोधिनी–चन्द्रजसिंहकृतपदकृत्य–अन्नम्भट्टकृतदीपिका श्रीकृष्णवल्लभाचार्य–कृतकिरणावलीव्याख्योपेतः) वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत संस्थान ।

४. तर्कभाषा केशवमिश्रविरचिता (सन् २०१४), (हिन्दीव्याख्यासहित–व्या. बदरीनाथ शुक्ल) वाराणसी : मोतीलाल बनारसीदास ।

५. कारिकावली (वि.सं. २०५२) न्यायसिद्धान्तमुक्तावली (श्रीकृष्णवल्लभाचार्यकृतकिरणावलीव्याख्योपेता), वाराणसी : चौखम्भा संस्कृत संस्थान ।

६. भारतीयदर्शनम्, चन्द्रधर शर्मा, मोतिलाल बनारसीदास ।

७. न्यायसिद्धान्तमुक्तावली (अनुमानखण्डः) डा.रघुनाथनेपाल–केशवशरणं–अर्यालाभ्यां विहितयोर्भावबोधिनीति नेपालीभाषाटीका– सरलाख्यसंस्कृतव्याख्ययोः संवलितः ।

शिक्षणपद्धतयः –

निगमनागमनव्याख्यानप्रश्नोत्तराद्याः पद्धतयो यथाविषयमवलम्बनीयाः ।

ज्योतिषम्

विषयः - ज्योतिषम् पूर्णाङ्काः १००

पत्रम् - अतिरिक्तम् उत्तीर्णाङ्काः ४०

पाठ्यांशनाम - ज्योतिषविषयाध्ययनम्

पाठ्यांशपरिचयः –

संस्कृतेतरोच्चमाध्यमिकविद्यालयेभ्यो द्वादशीं कक्षामुत्तीर्णानां नेपालसंस्कृत-विश्वविद्यालयस्य विद्यापीठेष्वतिरिक्तविषयत्वेन ज्योतिषविषयमवलम्ब्य शास्त्रिकक्षां प्रविविक्षूणां छात्राणां कृते प्रवेशार्हतालब्ध्यर्थं ज्योतिषविषयकोऽयं पाठ्यक्रमो निर्धारितः । अस्मिँश्च पाठ्यक्रमे ज्योतिषशास्त्रनिबद्धा मुहूर्तशास्त्र-ग्रहपरिचय-जातकशास्त्र-गोलपरिभाषा-ग्रहलाघवसम्बद्धा मुख्यविषया निर्धारिताः सन्ति ।

पाठ्यांशस्य सामान्योद्देश्यम् –

संस्कृतेतरविषयान् अधीत्य द्वादशीं कक्षाञ्चोत्तीर्य नेपालसंस्कृतविश्वविद्यालयान्तर्गतेषु विद्यापीठेषु ज्योतिषविषयम् अवलम्ब्य शास्त्रिकक्षां पिपठिषूणां छात्राणां शास्त्रिकक्षाप्रवेश-योग्यतासम्पादनमस्ति ।

पाठ्यविषयस्य विशिष्टोद्देश्यम् –

निर्धारितपाठ्यांशस्याध्ययनेनच्छात्रा अधोनिर्दिष्टेषु विषयेषु समर्था भविष्यन्ति–

(क) ज्योतिषशास्त्रस्य परिभाषासम्बन्धमहत्त्वोपयोगितासौरपरिवारज्ञानपुरःसरं संक्षेपेण ज्योतिर्विदानां देशकालकृतीनां परिचयप्रदाने,

(ख) तिथिनक्षत्रयोगादीनां ज्ञानपुरःसरमत्यावश्यकशुभाशुभमुहूर्तपरिज्ञाने,

(ग) जातकशास्त्राधारे जन्मकालिकग्रहस्थितिवशाज्जातकस्य सामान्यफलविवेचने,

(घ) गोलावयवानामध्ययने,

(ङ) सामान्यजन्मपत्रिकानिर्माणे दशानां भावस्थग्रहाणां च फलज्ञाने,

(च) पञ्चाङ्गानां साधने,

प्रकरणविभागः –

प्रकरणानि	पाठ्यविषयाः	पाठाः	अङ्काः
क	ज्योतिषपरिचयः	२७	१५
ख	मुहूर्तशास्त्रविषयकं सामान्यज्ञानम्	३६	२०
ग	जातकशास्त्रविषयकं संक्षिप्ताध्ययनम्	२७	१५
घ	गोलावयवसम्बद्धपरिभाषाध्ययनम्	२७	१५
ङ	जातकस्य सामान्यजन्मपत्रिकानिर्माणं फलवर्णनञ्च	२७	१५
च	पञ्चाङ्गसाधनम्	३६	२०
	योगः	१८०	१००

क) प्रकरणे –

ज्योतिषपरिचयः –

ज्योतिषशास्त्रस्य परिभाषा, ज्योतिषधर्मशास्त्रयोः पारस्परिकसम्बन्धः, हिन्दुसंस्कृतौ ज्योतिषस्य महत्त्वम्, ज्योतिषस्योपयोगिता, ज्योतिषशास्त्रस्य विभागाः, आकाशीयचमत्काराः, सौरपरिवारः, पञ्चाङ्गपरिचयः, गणेशदैवज्ञ-रामदैवज्ञ-वराहमिहिर-भास्कराचार्याणामितिवृत्तम्,

ख) प्रकरणे –

मुहूर्तशास्त्रविषयकं सामान्यज्ञानम् –

तिथीनां स्वामिनां ज्ञानपूर्वकं नन्दाभद्रादिसंज्ञापरिचयः, सर्वार्थसिद्धियोगज्ञानम्, भद्राविचारः, कालहोराविचारः, नक्षत्राणां नामानि तेषामधिपानां च ज्ञानम्, नक्षत्राणां ध्रुवास्थिरादिसंज्ञापरिचयः, नक्षत्राणामन्धादिसंज्ञापरिज्ञानपूर्वकं तेषां फलज्ञानप्रकारः, द्विपुष्करत्रिपुष्करयोगयोर्ज्ञानम्, अश्विन्यादिनक्षत्राणां तारासंख्याज्ञानम्, नक्षत्राणां स्वरूपज्ञानम्, मासानुसारेण प्रथमदन्तोत्पत्तिफलज्ञानम्, अन्नप्राशनमुहूर्तज्ञानम्, गुरुशुक्रयोबाल्यवार्धक्यास्तादौ वर्ज्यकर्माणि त्याज्यदिनानि च, चूडाकरणमुहूर्तः, विवाहे वरवध्वोर्जन्मराशितो ग्रहशुद्धिप्रकारः, विवाहे ज्येष्ठमासस्य विधिनिषेधयोर्ज्ञानम्, विवाहानन्तरं प्रथमज्येष्ठादिकतिचिन्मासेषु वध्वाः पित्रादिगृहनिवासफलज्ञानम्, सफलं वास्तुचक्रज्ञानम्, कलशवास्तुचक्रज्ञानम्।

(ग) प्रकरणे –

जातकशास्त्रविषयकं संक्षिप्ताध्ययनम् –

होराशास्त्रस्य प्रयोजनम्, कालपुरुषस्य अङ्गविभागपरिचयः, राशिवर्णज्ञानम्, राशीनां पुंस्त्रीक्रूराक्रूरचरस्थिरद्विस्वभावादिसंज्ञाज्ञानम्, तेषां दिग्विभागश्च, राशीनां स्वामिज्ञानम्,मेषादिराशीनां द्विपदादिसंज्ञाज्ञानम्, उपचयवर्गोत्तमलक्षणम्, राशीनां दिनरात्रिबलशीर्षोदयपृष्ठोदयत्वपरिज्ञानम्, ग्रहणामुच्चनीचमूलत्रिकोणराशीनां परिचयः, सूर्यादीनामात्मादिसंज्ञानिर्देशस्तत्फलवर्णनञ्च, ग्रहाणां राजादिसंज्ञानिरूपणम्, ग्रहाणां प्राच्यादिदिग्स्वामिकथनम्, शुभाशुभग्रहज्ञानम्, ग्रहाणां पुरुषादिसंज्ञानिरूपणपूर्वकं तेषां शाखाधिपत्वकथनम्, ग्रहाणां वर्णाधिपतिज्ञानम्, ग्रहाणां दिक्-चेष्टा-काल-नैसर्गिक-स्थानबलज्ञानम्, ग्रहाणां नैसर्गिकमित्र-सम-शत्रूणां विचारः, तेषां स्वरूपज्ञानञ्च।

घ) प्रकरणे –

गोलावयवसम्बद्धपरिभाषाध्ययनम् –

भूगोलस्य स्वरूपम्, ग्रहाणां कक्षाक्रमः, महद्वृत्तलघुवृत्तयोः परिचयः, रेखादेशीयाम्योत्तरवृत्तस्य परिचयः, स्वनिरक्षदेशस्य परिभाषा, भूपरिधेः स्फुटपरिधेश्च ज्ञानोपायः, भूमध्यरेखा-देशान्तर-पृष्ठीयकेन्द्र-खस्वस्तिकानां परिभाषा, समस्थान-ध्रुवस्थान-कदम्बस्थानानां परिभाषा, क्षितिज-विषुव-अहोरात्र-क्रान्तिवृत्तानां परिभाषा, भस्वरूपम्, कदम्ब-ध्रुव-पूर्वापरा-यनवृत्तानां परिचयः, नतांश-उन्नतांश-परमक्रान्त्यंश-अक्षांशानां परिभाषा, विमण्डल-दृग्-उप-दृक्क्षेपवृत्तानां परिभाषा, स्पष्टान्याक्रान्तिज्या-स्पष्टक्रान्तिज्या-दिगंश-अग्रा-अक्षांश-क्रान्त्यंश-हृति-इष्टहृतिसूत्र-क्रान्तिज्या-कुज्या-चरज्यानां परिभाषा, पूर्वापर-याम्योत्तर-उदयास्त-व्याससूत्राणां परिभाषा, अन्त्या-सूत्र-दृग्गति-दृक्क्षेपाणां परिभाषा, फलवृत्तस्य परिचयः, आक्षवलन-स्पष्टवलन-आयनवलन-स्पष्टशर-पात-लम्बन-नति-प्रथमचतुर्थ-सप्तमदशमलग्नानां परिचयः, दृक्कुजसूत्रस्य अक्षक्षेत्राणां च परिचयः।

ङ) प्रकरणे –

जातकस्य सामान्यजन्मपत्रिकानिर्माणं फलवर्णनञ्च –

इष्टकालानयनम्, पञ्चाङ्गाधारे भयातभभोगसाधनं तात्कालिकग्रहाणां स्पष्टीकरणञ्च, सारणीतः प्रथमलग्नानयनम्, भुक्तोनयोगिनी-विंशोत्तरीदशामानसाधनम्, जन्मलग्नकुण्डली-राशिकुण्डलीनिर्माणम्, नवांशहोराद्रेष्काणद्वादशांशत्रिंशांशकुण्डानां निर्माणम्, लग्नादिद्वादशभावेभ्यो विचारणीयविषयाणां पृथक् पृथग्वर्णनम्, भावस्थग्रहाधारेण भावफलवर्णनं विंशोत्तरीयोगिनीदशानां सामान्यफलकथनञ्च।

(च) प्रकरणे –

पञ्चाङ्गसाधनम् –

ज्योतिषशास्त्रस्य वेदस्य च महत्त्वम्, करणग्रन्थस्य रामस्य च स्तुतिः । ग्रन्थारम्भकारणम्, अहर्गणसाधनम्, ध्रुवक्षेपकयोर्ज्ञानम् । अहर्गणोत्पन्नग्रहाणां ध्रुवक्षेपकयोः संस्कारप्रकारः स्वदेशीयकरणोपायश्च, मध्यमार्क–बुध–शुक्र–चन्द्राणां साधनम्, चन्द्रोच्चराह्वोः साधनम् । कुज–बुधशीघ्रकेन्द्रयोरानयनम्, गुरुशुक्रशीघ्रकेन्द्रयोः साधनम्, शनिसाधनम्, ग्रहाणां मध्यमगतिकालानामवगमः, भुज–कोटिपदानामवगमः, रवेर्मन्दोच्चानयनम्, ग्रहाणां केन्द्रं रविचन्द्रयोर्मन्दफलसाधनञ्च, रविचन्द्रयोर्गतिस्पष्टीकरणम्, पलभाज्ञानम्, चरखण्डचरफलयोः साधनम्, चरफलभुजफलयोः संस्कारविधिः, अयनांशसाधनम्, तिथिनक्षत्रयोगकरणानयनञ्च ।

पाठ्यग्रन्थाः – ग्रहलाघवम् (गणेशदैवज्ञविरचितम्) ।
गोलपरिभाषा (पं सीतारामशर्मविरचिता) ।
मुहूर्तचिन्तामणिः (रामदैवज्ञविरचितः) ।
लघुजातकम् वराहमिहिरविरचितम्
ज्यौतिषम्, कक्षा ८,९,१० जनक शिक्षा सामग्री
शीघ्रबोधः (काशीनाथदैवज्ञविरचितः) ।
ज्योतिषम् (मुरलीधर दाहाल, एक्मि ग्लोबल पब्लिकेशन्स प्रा.लि., काठमाडौं, वि.सं. २०६९ ।

सन्दर्भग्रन्थाः –

गोलबोधः (नयराजपन्तविरचितम्
गोलपरिभाषा मुरलीधरदाहालविरचितम्

शिक्षणपद्धतयः –

निगमनागमनव्याख्यानप्रश्नोत्तराद्याः पद्धतयो यथाविषयमवलम्बनीयाः ।

वेदः

विषयः – वेदः

पत्रम् – अतिरिक्तम् पूर्णाङ्काः – १००

पाठ्यांशनाम – वेदविषयाध्ययनम् उत्तीर्णाङ्काः – ४०

पाठ्यांशपरिचयः –

संस्कृतेतरविषयमवलम्ब्य उच्चमाध्यमिकपरीक्षामुत्तीर्णानाम् ऋग्यजुःसामाथर्ववेदेषु शास्त्रिकक्षां प्रविविक्षूणां छात्राणां प्रवेशार्हतासिद्ध्येऽतिरिक्तविषयतया निर्धारितो वेदविषयसम्बद्धोऽयं पाठ्यक्रमः । अस्मिन् पाठ्यक्रमे वेदविषयपिपठिषूणां छात्राणां कृते सङ्क्षेपेण वेदवेदाङ्गपरिचयः; याज्ञवल्क्यशिक्षायाः केचन महत्त्वपूर्णविषयाः; शाकलशाखीय(ऋग्वेदसंहिताया आदितः सूक्तत्रयम्, माध्यन्दिनीय(वाजसनेयि(शुक्लयजुर्वेदसंहितायाः प्रथमोऽध्यायः, कौथुमशाखीय(सामवेदसंहितायाः पूर्वार्चिकस्यादितः खण्डत्रयम्, शौनकशाखीय(अथर्ववेदसंहितायाः प्रथमोऽनुवाकः (संहिताचतुष्टये कस्या अप्येकस्याः संहिताया उपरिनिर्धारिता अंशा एव), वैदिकपारिभाषिकशब्दाश्चेति विषया निर्धारिताः सन्ति ।

पाठ्यांशस्य सामान्योद्देश्यम् –

संस्कृतेतरविषयान् अधीत्य द्वादशीं कक्षाञ्चोत्तीर्य नेपालसंस्कृतविश्वविद्यालयान्तर्गतेषु विद्यापीठेषु वेदविषयमवलम्ब्य शास्त्रिकक्षां पिपठिषूणां छात्राणां शास्त्रिकक्षाप्रवेशयोग्यतासम्पादनमस्ति ।

पाठ्यांशस्य विशिष्टोद्देश्यम्

अस्य पाठ्यांशस्याऽध्ययनानन्तरं छात्राः–

१. वेदविषयमवलम्ब्य शास्त्रिकक्षायां पठितुं समर्था भविष्यन्ति ।

२. वेदवेदाङ्गानां सङ्क्षेपेण परिचयप्रदाने योग्या भविष्यन्ति ।

३. पाठ्यक्रमे निर्धारितानां याज्ञवल्क्यशिक्षाया विषयाणां बोधं कृत्वा तदनुसारं वैदिकमन्त्राणां सस्वरोच्चारणे निपुणा भविष्यन्ति ।

४. पाठ्यक्रमे निर्धारितानां संहितामन्त्राणां सस्वरोच्चारणे कुशला भविष्यन्ति ।

५. पाठ्यक्रमे निर्धारितानां वैदिकपारिभाषिकशब्दानामर्थबोधे प्रवीणा भविष्यन्ति ।

प्रकरणविभागः –

प्रकरणानि	पाठ्यांशविषयाः	अङ्काः	पाठाः
क	वेदवेदाङ्गस्वरूपज्ञानम्	३०	५४
ख	शिक्षाशास्त्रीयविषयाणां ज्ञानम्	२०	३६
ग	वेदमन्त्रोच्चारणज्ञानम्	३०	५४
घ	पारिभाषिकशब्दार्थज्ञानम्	२०	३६
	योगः	१००	१८०

पाठ्यवस्तुविवरणम् –

क) प्रकरणे – वेदवेदाङ्गपरिचयः

वेदस्वरूपसम्बद्धा वक्ष्यमाणविषयाः— १. वेदलक्षणम्, २. वेदवाचकाः शब्दाः, ३. वेदस्य भागद्वयम्-मन्त्रसंहिता, ब्राह्मणञ्च, ४. मन्त्रब्राह्मणयोः सम्बन्धः, ५. ऋग्यजुःसामाथर्वशब्दार्थाः, ६. त्रयीशब्दस्य तात्पर्यम्, ७. वेदचातुर्विध्यम्, ८. शाखापदार्थः, ९. वेदचतुष्टयस्योपलभ्यमानाः शाखाः, १०. यजुषां शुक्लत्व-कृष्णत्वविभागः, ११. ऋग्यजुःसामाथर्वसंहितानां स्वरूपाणि, १२. ब्राह्मणग्रन्थस्य परिचयः (लक्षणम्, मुख्यविषयाश्चेति)।

वेदाङ्गस्वरूपसम्बद्धा वक्ष्यमाणविषयाः— १. शिक्षाशास्त्रपरिचयः (लक्षणम्, प्रयोजनञ्च), २. प्रातिशाख्यग्रन्थ(परिचयः (प्रयोजनं, मुख्यं प्रतिपाद्यं च), ३. कल्पशास्त्रपरिचयः (विभागः, प्रयोजनञ्च), ४. व्याकरणशास्त्रपरिचयः (लक्षणम्, प्रयोजनञ्च), ५. निरुक्तपरिचयः (प्रयोजनम्, स्वरूपम्, निघण्टु (निरुक्तयोर्विभागश्च), ६. छन्दोपरिचयः (छन्दश्शब्दार्थः, छन्दःशास्त्रप्रयोजनञ्च), ७. वेदाङ्गज्योतिषपरिचयः।

ख) प्रकरणे – शिक्षाशास्त्रीयविषयाणां ज्ञानम्

याज्ञवल्क्यशिक्षाया वक्ष्यमाणपद्यस्थानां विषयाणां ज्ञानम्-

१. उदात्तश्च (१.१ पूर्वार्धम्), २. एकमात्रो भवेद् (१.१६), ३. गुरोरनुमतिम् (१.२०(२२), ४. सममुच्चारयेत् (१.२५), ५. न करालः (१.२६ उ.-३० पू.), ६. चुलुर्नौका (१.४४ उ.-४५ पू.), ७. अभ्यासार्थे (१.४९ उ.(५० पू.), ८. स्वरिते त्र्यङ्गुलम् (१.५४ उ.-५८ पू.), ९. ऊर्ध्वक्षेपाच्च (१.६३(६४), १०. उपांशु त्वरितम् (२.९८), ११. गुणिता शतशः (२.१०३), १२. यथा खनन् (२.११०) इति।

ग) प्रकरणे – वेदमन्त्रोच्चारणज्ञानम्

वक्ष्यमाणसंहितासु पठितानां मन्त्राणां कामप्येकां संहितामवलम्ब्य परम्परागतस्वशाखीयनियमानुसारेण गुरुमुखोच्चारणानूच्चारणपूर्वकं सस्वरं कण्ठस्थीकरणम् –

शाकलशाखीय(ऋग्वेदसंहिताया आदितः सूक्तपञ्चके पठितानां पञ्चाशन्मन्त्राणां सस्वरं कण्ठस्थीकरणम्।

अथवा

माध्यन्दिनीय(वाजसनेयि(शुक्लयजुर्वेदसंहितायाः प्रथमेऽध्याये पठितानामेकत्रिंशन्मन्त्राणाम्, द्वितीयाध्याये पठितानामेकोनविंशतिमन्त्राणामाहत्य पञ्चाशन्मन्त्राणां सस्वरं कण्ठस्थीकरणम्।

अथवा

कौथुमशाखीय(सामवेदसंहितायाः पूर्वार्चिकस्यादितः खण्डचतुष्टये पठितानां चतुश्चत्वारिंशन्मन्त्राणां सस्वरं कण्ठस्थीकरणम्।

अथवा

शौनकशाखीय(अथर्ववेदसंहितायाः प्रथमेऽनुवाके पठितानामष्टचत्वारिंशन्मन्त्राणां सस्वरं कण्ठस्थीकरणम्।

घ) प्रकरणे – पारिभाषिकशब्दार्थज्ञानम्

वक्ष्यमाणानां वैदिकपारिभाषिकशब्दानां प्राकरणिकमर्थज्ञानम्-

अग्निष्टोमः, अग्निहोत्रम्, अथर्वन्, अथर्ववेदः, अध्यायः, अध्वर्युः, अनुक्रमणी, अनुवाकः, अर्थवादः, अष्टकः, अष्टविकृतयः, आगमः, आचार्यः, आम्नायः, आरण्यकम्, आरण्यगानम्, इष्टिः, उद्गाता, उपनिषद्, उपवेदाः, उपाङ्गानि, ऊहगानम्, ऊह्यगानम्, ऋक्, ऋग्वेदः, ऋत्विक्, ऋषिः, कण्डिका, कल्पः, क्रमपाठः, गृह्यसूत्रम्, छन्दः, ज्योतिषम्, त्रयी, दर्शपूर्णमासौ, दशतिः, धर्मसूत्रम्, निगमः, निघण्टुः, निरुक्तम्, निर्वचनम्, पदपाठः, परिशिष्टम्, पितृमेधः, पुराणम्, प्रकृतिपाठः, प्रपाठकः, प्रातिशाख्यम्, ब्रह्मा ॠत्विक्), ब्राह्मणम्, भाष्यम्, मण्डलम्, यजुः, यजुर्वेदः, यागः, विधिः, विनियोगः, वेदाङ्गानि, शिक्षा, श्रुतिः, श्रौतम्, श्रौतसूत्रम्, संहिता, सामन्, सामवेदः, सूक्तम्, सोमयागः, स्मार्तम्, स्वाध्यायः, होता चेति संहत्य सप्ततिः (७०) शब्दाः।

[illegible]ठ्यग्रन्थाः

१. माध्य[illegible](वाजसनेयि-शुक्लयजुर्वेदसंहिता – प्रथमाध्यायस्य १–३१ कण्डिकाः) ।

२. शाक[illegible]वेदसंहिता प्रथममण्डलस्य १–३ सूक्तानि) ।

३. शौन[illegible]र्ववेदसंहिता – प्रथमकाण्डस्य १–६ सूक्तानि) ।

४. कौ[illegible]वेदसंहिता – पूर्वार्चिकस्य १–३ खण्डाः) ।

५. [illegible]क्षा (पाठ्यक्रमे निर्धारिता अंशाः) (अमरनाथशास्त्रिसम्पादिता, काशी, २०१९ ।

सहायक-सन्[illegible]

१. [illegible]र्यालोचनम् (डा. श्रीकिशोरमिश्रः, वाराणसी २०४५ ।

२. [illegible]तिषम् ङ्कसोमाकरभाष्य र कौण्डिन्न्यायनव्याख्यासहित), सम्पा. आमोदवर्धन कौण्डिन्न्यायन लगायत, [illegible]भवन, वाराणसी, सन् २००५ ।

३. [illegible]हित्यको स्वरूप (डा. ऋषिराम रेग्मी, हिमवत् आर्ष प्रज्ञा, ललितपुर, २०७३ ।

[illegible]न्दु धर्मसंस्कृति (स्वाद्ध्यायशालाकुटुम्ब, काठमाडौं २०६५ ।

[illegible]ङ्मयस्येतिहासः (आचार्य जगदीशचन्द्रमिश्र, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी १९८९ सन् ।

[illegible]ङ्मय का बृहद् इतिहास (प्रथम खण्ड : वेद) (उत्तर प्रदेश संस्कृत संस्थान, लखनऊ २०५२ ।

[illegible]वाङ्मय का बृहद् इतिहास द्वितीय खण्ड : वेदाङ्ग) (उत्तर प्रदेश संस्कृत संस्थान, लखनऊ २०५३ ।

[illegible] –

[illegible]व्याख्यानप्रश्नोत्तराद्याः पद्धतयो यथाविषयमवलम्बनीयाः ।

♣♣♣